

KAZAN-TATAR TÜRKLERİNİN HALK ANLATILARINDA ÖLÜM

DEATH IN THE FOLK NARRATIVES OF KAZAN-TATAR TURKS

Fatma TEKİN*

ÖZ: Bilindiği üzere yaşamın en son evresi olan ölümün insan hayatındaki yeri oldukça belirgindir. Kaçınılmazlığı ve bunun getirdiği kabul; bilinmezliği ve bunun getirdiği korkudan dolayı insanlığın en çok anlamaya ve yorumlamaya çalıştığı konulardan biri olmuştur. Ölüm karşısında hissedilen yoksunluk, ölümden kaçma, ölüm sonrasındaki yaşamın belirsizliği, yaşamdan kopmamak için ölüme karşı ölümsüzlük arayışı; ister istemez ölümlle ilgili inanışları ve bu inanışların etrafında gelişen uygulamaları da beraberinde getirmiştir. Tüm toplumlarda olduğu gibi Türkler de ölümü anlayıp yorumlamaya çalışmışlardır. Türklerin ruha ve ölüme bakışı ile ölüm etrafında gelişen inanç ve geleneksel uygulamalarını en eski yazılı kaynaklardan bu yana görmek mümkündür. Uzunca bir dönem Rusların dinî ve kültürel baskılarına maruz kalmasına rağmen, kültürlerini korumayı başaran Kazan-Tatar Türklerinde de ölüm, -Türk Dünyası'nda olduğu gibi- oldukça önemli bir yere sahiptir. Halk anlatılarında da yaygın bir tema olup, halkın ölümlle ilgili inanışları ve uygulamaları, anlatılara büyük oranda yansımıştır. Söz konusu bu inanış ve uygulamalara özellikle halk anlatılarından destan, efsane ve masallarda çokça rastlamak mümkündür. Bu çalışmanın amacı; Kazan-Tatar Türklerinin ruh ve ölüm ile ilgili inanışlarının ve gelenekte şekillenen uygulamalarının halk anlatılarından destan, efsane ve masal örneklerine nasıl yansıdığını incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Kazan-Tatar Türkleri, halk inanışları, halk uygulamaları, halk anlatıları.

ABSTRACT: It is known that death has a rather evident place in human life being the last phase of life. It has been one of the matters humankind has struggled the most to understand and interpret for its inevitability and the acceptance that comes with it; its obscurity and the fear that comes with it. The feeling of desperation in the face of death, avoiding death, the obscurity the afterlife, and the search for immortality to cling on to life have unavoidably accompanied beliefs about death and the practices that formed around these beliefs. As in all societies, the Turks also attempted to understand and interpret the meaning of death. The way the Turks perceived the soul and the death, and their beliefs and traditional practices formed around death can be seen in the written sources since the earlier times up to the present. As in the Turkic world, death has a rather significant place also for Kazan-Tatar Turks, who managed to preserve their culture although they were subjected to religious and cultural oppression by Russians for a long period. As a widespread theme in the folk narratives, folk beliefs and practices related to death were reflected in the narratives to a large extent. These beliefs and practices at stake can often be seen particularly in epics, legends, and tales that are of folk narratives. This study aims to examine in what way the beliefs of Kazan-Tatar Turks about the death and the soul, and their traditionally shaped practices were reflected on the examples of epics, legends, and tales that are of folk narratives.

Keywords: Death, Kazan - Tatar Turks, folk beliefs, folk practices, folk narratives.

* Öğr. Gör. Dr. – Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili Bölümü / İzmir – ftekin3835@gmail.com (ORCID ID: 0000-0002-2471-6711)

This article was checked by Turnitin.

Giriş

Ölüm, en genel anlamıyla insanın yaşamsal faaliyetlerinin sona ermesidir. Topluların inanış ve geleneklerinde, doğum ve düğün gibi bir *geçiş* değeri taşır (Boratav, 1999: 194). Ölümün karşısında hissedilen çaresizlik, ölümün belirsizliğini biraz olsun giderme, sevdiğini kaybetmenin getirdiği acıyı azaltma arzusu gibi nedenler, ölümle ilgili inanışları ve inanışlar etrafında gelişen uygulamaları da beraberinde getirmiştir.

Ölüm, sözlü gelenekte üretilen halk anlatılarında da önemli bir yere sahiptir. Başta destan olmak üzere çeşitli halk anlatıları, yaratıcısından ve yaratıcının içinde yettiği toplumdan bağımsız düşünülemez olduğundan, toplumun ölüme bakışı da bir şekilde anlatılara yansımıştır. Nitekim çalışmamızın konusu olan Kazan-Tatar Türklerinin halk anlatılarında da ölüm, yaygın bir tema olarak karşımıza çıkmaktadır¹. Ancak öncesinde, Kazan-Tatar Türklerinin ölümle ilgili inanış ve uygulamaları hakkında kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır.

Kazan-Tatar Türklerinde ölüm, temelde ruhun bedeni terk ederek başka bir âleme gitmesi şeklinde algılanmakta ve ölen insanların ruhları için genellikle *ruh*, *kut*² (*kot*) ve *can* kelimeleri kullanılmaktadır (Gıylmanov, 1996: 177). Ayrıca ölen kişinin canının ağzından “*örelip*” (Örel- “üfleme”) “üflenerek” çıktığına inanıldığından, İslam’dan önce *can* kelimesinin yerine *örek* kelimesi de kullanılmıştır (Nâsırî, 1975: 51).

Ölüm öncesi, ölüm anı ve ölüm sonrası olmak üzere başlıca üç aşamada incelenen ölüm, Kazan-Tatar Türklerinin yaşamında önemli bir yere sahiptir. Öncesinden sonrasına kadar her bir süreç ise, birçok inanış ve inanışlarla şekillenen davranış kalıplarıyla örülüdür. Ölümün gelişinin habercisi olduğuna inanılan bazı emareler, diğer Türk boylarında da olduğu gibi, ölüm öncesiyle ilgili inanışlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ölümün habercisi olan emarelerin bir kısmı eşyalarla alakalı iken, bir kısmı hayvanlarla, görülen rüyalarla ya da insanların bazı davranışlarıyla ilgilidir. Eşyalar; çoğunlukla baktığı yöne, kırılmasına / parçalanmasına, evdeki konumlarına göre yorumlanmakta ve belli başlı eşyalar arasında ayna, saat, balta, bıçak yer almaktadır. Çıkardığı seslere, hareketlerine ve uğurlu/uğursuz gibi kabul edilmelerine göre yorumlanan hayvanlarda ise özellikle baykuş, kuzgun, at, köpek ve kedi ön plana çıkmaktadır. Bunun yanında rüyada gök renkli atın görülmesi, öküzün saldırması ya da karanlık bir tünelden çıkılmaması ölümün bir işareti olarak sayılırken; arka arka yürümek, ıslık çalmak, ökçeye ya da sol ayağa basmak, eli çeneye dayayarak oturmak, geceleyin evi süpürmek, Ay’ı parmak ile göstermek gibi davranışlar

¹ Bu çalışmada yararlanılan bazı metinler, yazarın “Kazan Tatarlarının Halk Anlatmalarında Mitolojik Unsurlar” adlı doktora tezinden alınmıştır.

² “Kut” kelimesinin anlamı üzerinde duran Roux (1999: 34), bu kelimenin tartışmaya açık olduğunu ve bu konuda yapılan çalışmaların yeterli olmadığını belirtir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Roux, 1999: 33-43).

da yaklaşan ölümün emareleri sayılmıştır (Gıylmanov, 1999: 257-258; Çetin, 2008: 156).

Ölüm anı ve sonrasında görülen en belirgin uygulamalar arasında ise; ölünün yıkanması, kefenlenmesi, ilk iki gün içerisinde gömülmesi, arkasından yapılan okumalar, defnedildiği ilk gün verilen ölü aşı³, belli günlerde (üçüncü, yedinci, kırkıncı gün gibi) anılması, giysilerinin dağıtılması, sadaka verilmesi, mezarların ziyaret edilmesi (Gıylmanov, 1999: 258; Çetin, 2008: 164-165) gibi uygulamalar yer alır. Söz konusu bu uygulamalar, büyük oranda Türk Dünyası ile benzerlik göstermekle birlikte, kendilerine özgü hususiyetleri de içinde barındırmaktadır. Söz gelimi; bu dünyaya benzediği düşünülen öteki dünyada, ölünün bazı eşyalarının onunla birlikte olması gerektiği inancıyla, yıkandıktan sonra ölüye *ahiret gömleğinin* giydirilmesi; ölü evden çıktıktan sonraki ilk üç gün yemek hazırlanmaması ve de yenmemesi (Urmançı, 2002: 75-76); ölünün toprağa verildiği ilk gün düzenlenen *aş meclisinde tokmaç aşısı*⁴, *belés*⁵ gibi yöresel yemeklerin ikram edilmesi; aşa gelenlerin birbirine sadaka niyetine madenî para, mendil, sabun gibi şeyler vermesi, evden de ölüyü hatırlatacak küçük bir eşya alması (Çetin, 2008: 164); defin sürecini başlatana gömlek, havlu gibi hediyeler verilmesi (Urmançı, 2002: 78), ölünün üçüncü ve yedinci günlerinde *çelpek* âdetinin düzenlenmesi ve yumurtanın unla karışımı olan kuymak (akıtma) pişirilip, kuymağın akışkanlığına bakarak ölü hakkında yorumlar yapılması⁶ (Gıylmanov, 1999: 258) bu hususiyetler arasında sayılabilir.

Ölüm ile ilgili uygulamaların bir kısmında da eski Türk inanışlarının izlerini görmek mümkündür. Bu uygulamalara; aynaya baktığında bedeninin olmadığını fark edip, korkacağı düşünülen ölünün ev halkından intikam alacağı inancıyla aynaların üzerinin kapatılması; ölünün kanının sıçradığı düşüncesiyle evdeki yemeklerin ve hafızası olduğuna inandıklarından dolayı suların dökülmesi; göğsünün şişmemesi ve kötü ruhlardan korunması için ölünün üzerine demir nesne konulması; ölünün hoş kokması ve kötü ruhlardan korunması için tütsülenmesi, ölünün elbisesinin ters tarafına çevrilmemesi ve mezarlara ağaç dikilmesi⁷ örnek gösterilebilir (Gıylmanov, 1999: 257-258; Çetin, 2008: 166; Tryjarski, 2011: 100).

³ Ölü aşı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (İnan, 2013: 176-200; Örnek, 2017: 105-109; Tryjarski, 2011: 385-392; Aça, 1999).

⁴ Tokmaç aşısı: Şehriye çorbası (Öner, 2015: 481).

⁵ Belés: İçine elma, patates, kıyma vb. konulan, hamur kaplı tepsi böreği türü misafir yemeği (Öner, 2015: 55).

⁶ Ölenin durumunun yorumlandığı bir tür sınava benzeyen âdetler halk arasında oldukça yaygındır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Gıylmanov, 1999: 243-245, 258-259).

⁷ Kazan-Tatar Türkleri, mezarlara *mezarlık ağacı* olarak bilinen kayın ağacı dikerler (Çetin, 2008: 163). Kayın ağacının kültürdeki yeri ile ilgili olarak bk. (Bayazitova, 1995; Urmançı, 2008; Çetin, 2008; 2009b).

Bu çalışmada, Kazan-Tatar Türklerinin ruh ve ölüm ile ilgili inanışlarının ve geleneklerinde görülen uygulamalarının halk anlatılarından destan, efsane ve masal örneklerine nasıl yansıdığı örneklerle incelemiştir.

Kazan-Tatar Türklerinin Halk Anlatılarında Ölüm

Türklerin geçmişten bu yana ölümü, ruhun uçarak Tanrı'nın yanına gitmesi (Ögel, 2001: 758) şeklinde düşündüğü ve *uçucu* özellik gösteren ruhun; *nefes, arı, güvercin, sinek, kuş* gibi benzetmelerle somutlaştırdığı bilinmektedir (Örnek, 2017: 75). Benzer şekilde Kazan-Tatar Türkleri de ruhu, uçan bir varlık olarak düşünmüş ve ölen kişinin ruhunun kelebeğe dönüştüğüne inanmıştır (Gıylmanov, 1999: 258).

Halk anlatılarında ölüm temasını; ölüm öncesi, ölüm anı ve ölüm sonrası olarak üç aşamada incelemek mümkündür. Ancak öncesinde Kazan-Tatar Türklerinin ruhla ilgili inanışlarını ve bu inanışların halk anlatılarına nasıl yansıdığına değinilecektir.

Ruh/Can

Kazan-Tatar Türklerinin ruhla ilgili inanışlarında; halkın, ölen kişinin ağzından üflemesiyle çıkan ruhun kendi başına yaşamaya başladığına/dolaştığına dair inancı (Nâsırî, 1975: 51) hemen dikkati çekmektedir. Ölü kültüyle bağlantılı inanışlarda özellikle korku çok baskındır. Ölen kişilerin ruhlarının yaşayanlara zarar verebileceği inancı anlatılara da yansır ve en çok da Örek (hortlak) ile ilgili efsanelerde karşılık bulur.

Halk inanışına göre Örek, kendi eceli ile ölmeyen, başkası tarafından öldürülen kişilerin ruhudur. Genellikle mezarının üzerinde, bazen de öldürülmüş olduğu, kanının akıtıldığı yerde ya da yer altında⁸ yaşadığına inanılır (Gıylmanov, 1996: 176-178). Örek; uzun boylu, ak yüzlüdür ve başı açık bir şekilde kefeniyle dolaşır. Kendi eceli ile ölmediği için huzursuzdur; acılı bir iniltiyle dolaşarak kanının döküldüğü yeri arar. Her insana zarar vermez, sadece kendini öldüreni asla rahat bırakmaz. Bu kişiye gelerek kendisini bir daha öldürmesini ister, canından bezdirene kadar da uğraşır (Gıylecitdinov ve Mehmutov, 2001: 20; Gıylmanov, 1999: 135). Bu ruhun kendilerini takip etmesinden korkan insanlar, genellikle öldürülen kişilerin mezarlarını uzağa taşımaya çalışmışlardır (Gıylmanov, 1996: 177).

Örek; bazen ateş topuna dönüşür, bazen de küçük bir kız ya da erkek kılığında insanların at arabalarına zorla biner ve onlara yolunu kaybettirir. O, bindiği arabayı ağırlaştırır. Gücsüzleşen at, arabayı çekemez hâle gelir. Bu durumda, ona kötü sözler söylemek ya da atın yönünü hızlı bir şekilde ters tarafa çevirmek gerekir. Bununla ilgili anlatılan bir efsanede; bir kadın arabasıyla ormanlık bir alandan geçerken ak giyimli, bastonlu yaşlı bir adama rastlar. Adam önce ateş topuna dönüşerek gelir ve küçük bir kız

⁸ Yer altında yaşadığı düşünülen Örek ile yeraltı dünyasının tanrısı Erlik arasında bağlantı kurulur. Örek ile Erlik arasındaki ilişki için bk. (Gıylmanov, 1996: 177-178; Nâsırî, 1975: 51).

halinde arabaya oturur. Ağırlaşan araba bir türlü ilerlemez. Kadın ne yapsa ondan kurtulamaz. En sonunda atını arabaya ters koşar ve kız yok olur (Gıylecitdinov ve Mehmutov, 2001: 20-21).

Ölüm Öncesi

Halk anlatılarında kahramanlar; intikam, iktidarı kaybetme korkusu ve kıskançlık gibi türlü nedenlerle öldürülmek istenmiş, bu nedenle de kendilerini ölümle burun buruna getiren düşmanlarıyla sıklıkla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Bu mücadele, destanlarda çoğunlukla dışardaki düşmanlarla yapılırken, masal ve efsanelerde ise kahramanın yakınlarına karşı verilmiştir.

Söz gelimi; Çura Batır'ın, Kazan'ı işgal eden Rus askerleri ile savaşını konu edinen *Çura Batır Hikâyesi*'nde, Çura Batır'ı yenemeyen Ruslar, onu öldürmek için bir plan yaparlar. Plana göre; bir Rus kızı ile kahraman evlenecek ve bu evlilikten doğan çocuk, Çura Batır'ı öldürecektir. Planladıkları gibi de olur; Çura düşman kızıyla evlenir. Kız, evlendikten sonra Rusların yanına kaçır. Bir erkek çocukları olur. Bu çocuk, bilmeden babasına ve doğduğu topraklara yani Kazan'a karşı savaş açar (Ehmetova ve Urmançı, 2004: 386-395).

Kara Kükil destanında Timer Alp, rüyasında Kara Kükül adında güçlü bir yiğidin doğacağını görür ve iktidarını yitireceği korkusuyla onu öldürmeye kadar verir (Ehmetova ve Urmançı, 2004: 539). *Ak Kübek* destanında Ak Kübek'in, Salır Kazan'ın oğlu Mangış'ı öldürmesi üzerine Salır Kazan, kahramandan intikam almak ister (Ehmetova ve Urmançı, 2004: 534). Rekabetin getirdiği kıskançlık nedeniyle kahramana tuzak kurulan *Tülek* destanında ise, Baçman Han'ın altmış bir yardımcısı, avda en çok kuşu yakaladığı için Tülek'i öldürmek ister (Urmançı, 2001: 8).

Anlatılarda kahramanın mücadelesi, yukarıdaki örneklerde olduğu gibi her zaman dışardaki bir düşmanla olmaz. Bazen de tehlike, kahramanın bizzat en yakınlarından gelir. Kıskançlık, istememezlik gibi nedenlerle tuzak kuran yakınları, kahramanı ölümle burun buruna getirir. Nitekim *Altayın Sayın Süme* destanında kahramanın anne ve babası, onu öldürmek ister. Bunun için bir yere çukur kazıp üzerine bir minder koyar. Çukuru fark etmeyen oğulları, minderin üstüne oturacak ve bu tuzak ile ölecektir (Ehmetova ve Urmançı, 2004: 546). *Yusuf Kitabı*'nda ise babalarının Yusuf'a olan sevgisini kıskanan kardeşleri, ölsün diye Yusuf'u derin bir kuyuya atar (Urmançı, 2001: 92). Benzer şekilde *Hurluga ve Hemra* destanında da Hurluga'yı Hemra'dan kıskanan ağabeyleri, Hemra'nın iki gözünü çıkarıp kuyuya atarlar (Urmançı, 2007b: 73).

Masallarda ise durum, destanlardan çok farklı değildir. *Üvey Kız* masalında ailenin üvey kızı, ağabeyi tarafından ormanda ölüme terk edilir (Camalitdin, 1994: 149). *İyiliğe Kötülük* (Gatina ve Yarmi, 1999: 181) ve *Eygeli Batır* (Camalitdin, 1994: 81) masallarında kahramanın ayağı, ağabeyleri tarafından kesilir. Benzer şekilde *Elsiz Kız* masalında da yengesinin iftiralalarıyla ağabeyi, kardeşinin elini keser. Bir zaman sonra

padişahın oğluyla evlenen kızı kıskanan yenge, bu sefer de tuzak kurarak kızı öldürmek ister (Camalitdin, 1981: 133-143). Efsanelerde ise üvey anne, kahramana en çok eziyet eden yakın kişi olarak karşımıza çıkar. *Yetim Kız ile Su Anası* (Gıyalecitdinov, 2000: 291-292), *Zühre Kız* (Gıyalecitdinov, 2000: 236) ve *Zühre Yıldız* (Gıyalecitdinov, 2000: 236-237) efsanelerinde üvey anneler, kızlarına elek su taşımak, odun toplamak gibi zor işler verirler.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı üzere, anlatılarda kahramanın ölümüne karşı mücadelesi sıkça konu edilmiştir. Ancak incelenen anlatılarda ölüm; önceden sezilebilir ve gelişine karşı tedbir alınabilir bir olaydır. Ölümün sezilmesinde ve buna önlem alınmasında ise, kahramana genel olarak bir yakını (annesi, babası, kardeşi vs.), atı, ilahî bir yardımcı ya da olağanüstü varlıklar yardım eder.

Söz gelimi; *Altayın Sayın Süme* destanında kahramana yardımcı olan varlık, attır. Kahraman, dört ayağını bir yere basıp burnunda hızlı hızlı soluyan atının bir sıkıntısı olduğunu anlar ve atına, neyi olduğunu sorar. Atı da, anne ve babasının onu öldürmek için tuzak kurduğunu anlatır (Ehmetova ve Urmançı, 2004: 546). *Tülek* destanında ise Tülek, kendisine kurulan tuzağı ve tuzaktan nasıl kurtulacağını rüyasında gördüğü Hızır'dan öğrenir (Urmançı, 2001: 8). Hızır, *Ak Kübek* destanında, Ak Kübek'in Mangış ile olan savaşında Ak Kübek'e yardımcı olarak hayat kurtarır (Ehmetova ve Urmançı, 2004: 533). *Kuzı Körpe ile Bayansılı* destanında sevgilisini aramak için yola çıkan Kuzı Körpe'yi, annesi "Oğlum, kırk ölüm bir gelse, ne yapacaksın?" diye uyarır (Ehmetova, 1984: 147). *Yirtöşlik* destanında -kayınbabasının isteği üzerine- evin çatısını geyik derisiyle kapatmak için yola çıkan Yirtöşlik'i bir ihtiyar, geyiğin çok tehlikeli olduğunu söyleyerek uyarır (Ehmetova ve Urmançı, 2004: 573). Aynı destanın başka bir yerinde ise, zindana kapatılan Yirtöşlik, orada yakılarak öldürülmek istenir. Ancak Külupkılç'ın ağzındaki suyu boşaltmasıyla alevler söner ve kahraman kurtulur (Ehmetova ve Urmançı, 2004: 580).

Ölümün, hayvanların yardımıyla bertaraf edildiği *Alpamşa* destanında kahramanı düştüğü zindandan atı kurtarıırken (Urmançı, 2007a: 223), *Avcı* masalında üç köpek, yemeğine ve suyuna zehir katılan kahramanı ölümden suyu ve yemeği dökerek kurtarır (Gatina ve Yarmi, 1978: 55). Bazı masallarda ise kahraman, ölümden sahip olduğu olağanüstü güçler sayesinde kurtulur. Söz gelimi; devden kaçan kız kendisini *İhtiyar Bahkçı* masalında kırmızı bir çiçeğe (Gatina ve Yarmi, 1999: 116), *Molla Dev* masalında kavak ağacına (Gatina ve Yarmi, 1978: 147), *Gülçiçek* (Camalitdin, 1994: 142) ve *Dev Kızı, Müflis Adamın Oğlu ve Molla* (Camalitdin, 1994: 187) masallarında ise göle dönüştürür.

Masallarda, sihirli nesnelere de kahramanı ölümden kurtaran unsurlardandır. Bunların başında ise, yüzük ve mendil yer alır. *Onbirinci Ahmet* (Gatina ve Yarmi, 1999: 268) ve *Çoban Oğlan* (Gatina ve Yarmi, 1978: 50) masallarında mendil; *Üvey Kız ile Sihirci Kocakarı* (Gatina ve Yarmi, 1978: 220) ve *Onbirinci Ahmet* (Gatina ve Yarmi, 1999: 269) masallarında

tarak; *Balıkçı Oğlu Katıp* ve *Üvey Ana ile Genç Delikanlı* (Gatina ve Yarmi, 1978: 134, 170) masallarında yüzük yardımıyla ölüm engellenir.

Devler, genellikle masalarda kahramanın mücadele ettiği varlıklarken, bazı masalarda kahramanı ölümden kurtaran varlıklardır. Bunun örneklerini; *Kepece, Tütün Kesesi* (Gatina ve Yarmi, 1999: 121, 274), *Dev Kızı, Müflis Adamın Oğlu ve Molla* (Camalitdin, 1994: 185-186) ve *Cimri Zengin* (Gatina ve Yarmi, 1978: 279) masallarında görmek mümkündür.

Gelecek olan ölümden kaçmanın bir yolu da; kahramanın kurnazlıkla yaptığı oyunlardır. Ölümden bu türlü kaçış ise, özellikle aptal dev masalarında görülür. *On Üç* masasında, tek gözlü dev-periye ikinci bir göz yapacağını söyleyen kahraman, kızdırdığı demiri devin tek gözüne sokarak (Gatina ve Yarmi, 1977: 370); *Gölnezek* (Gıylmanov, 1999: 147) ve *Devleri Yenen* (Camalitdin, 1981: 158-160) masalarında ise kendisini dev avcısı olarak tanıtarak devden kurtulur.

Anlatılarda, kahramanın ölümle yüz yüze geldiği olaylardan biri de, genellikle yeraltı dünyasında yaşadıkları sınavlardır. Bu sınavlarda, kendisini kurtaran, yukarıda da ifade edildiği gibi, ya bir kişidir ya da olağanüstü bir varlıktır. Yaşanan bu sınav, bazen sevdiği kızı almak için verilirken, bazen de isteklerini yerine getirmediğinde kendisini öldürecek padişaha ya da olağanüstü varlıklara karşı verilir. Kahraman, bu süreçte kendisine yardımcı olacak olağanüstü varlıklarla karşılaşır ve ölmekten kurtulur. Söz gelimi; *Yirtöşlik* destanında yer altına inen kahraman, yılanların kendisini yemesinden ak yılan sayesinde kurtulur (Ehmetova ve Urmançı, 2004: 571). Masallardan; *Tanbatır* masasında ak teke (Camalitdin, 1994: 43), *Yılan Padişahı Şahmaran* masasında ak yılan (Gatina ve Yarmi, 1999: 77), *Padişah İle Asker* masasında Simurg kuşu (Gatina ve Yarmi, 1978: 340), *Altın Elma* masasında altı kulaçlı ala aygır (Gatina ve Yarmi, 1999: 211-212), *Padişah İle Asker* masasında ise Karakuş (Gatina ve Yarmi, 1978: 341) kahramana yardımcı olur ve onu yeryüzüne çıkarır.

Bunun yanında, *Bilmem* masasında kahraman, ölen babası tarafından verilen atlar sayesinde zor sınavlarını atlatır (Gatina ve Yarmi, 1978: 39-41). *Mermer Dağı Başında* masasında kahraman, kurtulması nerdeyse imkânsız olan dağdan ihtiyar bir adamın yardımıyla kurtulur (Gatina ve Yarmi, 1978: 124-128). *Turay Batır* masasında kocakarı, Turay Batır'a devî nasıl yenebileceğini öğretir (Gatina ve Yarmi, 1999: 282). *On Üç* masasında On Üç, yaşlı bir kadından devin istediği şeyleri nasıl alacağını öğrenir (Gatina ve Yarmi, 1977: 368-369). *Akıllı İhtiyar* masasında oğlan, padişahın sorduğu soruları babasının yardımıyla bilir (Camalitdin, 1981: 19-21). *Kuş Arayan Han'ın Oğlu* masasında, padişahın oğullarının girdikleri serüvende onlara kurt yardımcı olur (Gatina ve Yarmi, 1999: 149-155). *Nurgüzel* masasında sihirli kuş, padişahın isteklerini yerine getirirken kahramana yardım eder (Gatina ve Yarmi, 1999: 317). *Avcı Oğlan* masasında, kahramana verilen zor işlerde dev-periler yardımcı olur (Gatina ve Yarmi, 1978: 76).

Ölüm, bazı anlatılarda tamamen şansa/kadere bağlıdır. Özellikle Kazan'ın kuruluşu ile ilgili efsanelerde bu duruma rastlanılır. Nitekim *Yılan Dağı*, *Arıcının Kızı* ve *Yeni Kazan Şehrinin Kurulması* (Gıylecitdinov, 2000: 49, 51-52) efsanelerinde şehrin selameti, halkın refahı için kurada çıkan insan diri diri gömülecektir. Ancak ölüm, cana karşılık can bulma yoluyla önlenir. Söz gelimi; *Yeni Kazan'ın İmar Edilmesi* efsanesinde kurada çıkan padişahın oğlunun yerine köpek gömülür (Gıylecitdinov, 2000: 53). Cana karşılık olarak bir canın verildiği *Yirtöşlik* destanında ise, Yirtöşlik'in babası, halkı ve kendisini yutacak olan ejderhadan kurtulmak için oğlunu ejderhaya vermeyi kabul eder (Ehmetova ve Urmançı, 2004: 570). *Su Anası* efsanesinde Su Anası, değirmenciden kendisine karşılık olarak bir çocuk vermesini söyler (Gıylecitdinov, 2000: 290-291). Bunun yanında bazı masalarda ejderhanın kendilerini yemesinden korkan halkın, ejderhaya her yıl birini kurban verdiği de görülür. Nitekim buna; *Yözmi*, *İki Kardeş*, *Padişahın Oğlu*, *Onun Ablası*, *Kaplan ve Diğerleri* ve *Çiçek Gömlek* (Gatina ve Yarmi, 1978: 43, 81, 180, 405) masaları örnek verilebilir. Ejderhaya güzel kızların kurban verilmesinin bir nedeni de; ürünün bolluğu ve ülkenin emniyeti içindir. Ejderha, kendisi için en güzel kızı istediğinden, ejderhanın midesinde güzel bir kızın olduğuna inanılmış, bu nedenle de güzel kızlara halk dilinde "ejderha yılanının başı gibi" bir benzetme kullanılmıştır (Gıylmanov, 1999: 87).

Ölüm Anı

Halk anlatılarında ölüme neden olan olaylar arasında; savaş, iktidar mücadelesi ve ölüm acısı yer almaktadır. Söz gelimi; kahramanın, Kazan hanı ile mücadelesinin konu edildiği *Cik Mergen* destanında olaylar, dokuz oğluyla Akidil boylarına yerleşen Tugzak ninenin ailesinin, hanın askerlerinin saldırısına uğraması ile başlar. Bu savaşta Cik Mergen'in soyu, han tarafından yok edilmiştir. Bu durumu rüyasında babasından öğrenen Cik Mergen, intikam almak için Kazan hanına savaş açar (Ehmetova ve Urmançı, 2004: 428-432). Benzer durum *Altayın Sayın Süme* destanında da görülür. Bu destanda savaş, kahramanın ölüm nedeni iken (Ehmetova ve Urmançı, 2004: 550); *Kuzı Kürpeç ile Bayansılı*, *Seyfilmölik* ve *Büz Yiğit* destanlarında ise sevdiğini kaybetmenin acısına dayanamamadır (Urmançı, 2001: 86, 110, 157).

Efsane ve masalarda ölüme neden olan olaylar arasında, yasağın bozulması ve beddua/dua sonucu taşa dönüşme veya yok olma da yer almaktadır. Özellikle sırrın ifşası, ölüm getirir. Nitekim *Yahya Hoca*, *Urazbehi* ve *Maden Ocağı İyesi* (Gıylecitdinov, 2000: 263, 264, 292-293) efsanelerinde sırrın ifşasının sonucu ölüm olur. Taşa dönüşme motifinin görüldüğü anlatılar ise; *Gelin Dağı*, *Aşağı Or'u Suyun Basması* ve *Derin Göl* (Gıylecitdinov, 2000: 256, 259) efsaneleri ile *Ak Kurt* (Camalitdin, 1994: 7) masalıdır.

Halk anlatılarında türlü nedenlerle ölen kahramanların en çok görülen ölüm şekilleri arasında; yaralanma ve intihar yer almaktadır. *Çura Batır Hikâyesi*'nde destan kahramanın ölümü, Çura Batır'ın atının İdil'e atlaması

sonucunda olur. Böylece her ikisi suya batarak ölür (Ehmetova ve Urmançı, 2004: 387, 397). *Altayın Sayın Süme* destanında kahraman, Ene Sulım ile girdiği savaşta yaralanarak ölür (Ehmetova ve Urmançı, 2004: 550). *Kuzı Körpeç ile Bayansılı* destanında Körpe'nin ölüm acısına dayanamayan Bayansılı, sevdiğinin üzerinde göğsüne bıçak saplayarak intihar eder (Urmançı, 2001: 86). Benzer şekilde *Seyfilmölik* destanında da öldürülen Seyfilmölik'in acısına dayanmayan Sehipcemal intihar eder (Urmançı, 2001: 110). *Büz Yiğit* destanında da Karaçeçsülü'nun babasının Büz Yiğit'i öldürmesi üzerine, Karaçeçsülü intihar eder (Urmançı, 2001: 157). *Avcı* masalında ise kahramana tuzak kuran ablası, hamama giren kardeşinin üzerine kapıyı kilitler ve kahraman, sıcaktan ölür (Gatina ve Yarmi, 1978: 55).

Tülek ile Susulu'nun aşkının konu edildiği *Tülek* destanında, su altı dünyasında yaşamaya alışamayan Tülek; cinlerle, perilerle yaşaya yaşaya onların suretine dönüştüğünü ve gündün güne sararmaya başladığını ve yeryüzüne çıkmak istediğini söyler. Destanın sonunda yeryüzüne çıkan Tülek, Balkan Dağı'nda ölür (Urmançı, 2001: 8-17). Destanda, su altı dünyasına uyum sağlayamamanın getirdiği bunalımın Tülek'in psikolojisine etkisi göz ardı edilemez. Dolayısıyla Tülek'in ölümünde, bu durumun payının olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Ak Kübek destanında ise Salır Kazan, kahramanı öldüreceği esnada Ak Kübek, kılıcın kendisini öldürmeyeceğini, ölümünün ancak ayağındaki elmasın alınmasıyla mümkün olduğunu söyler. Bunun üzerine kahraman, elması almak için gelen Salır Kazan'ın boynunu keser⁹ (Ehmetova ve Urmançı, 2004: 537).

Ölüm Sonrası

Kazan-Tatar Türklerinin ölümle ilgili gelenekleri halk anlatılarına yansımaktadır. Söz gelimi; ölen kişinin canının ağaca dönüştüğüne dair bir inanışla, mezarın üzerine ağaç ve çiçek dikilir (Çetin, 2008: 162). Tabii, bunda ağaçların; iyi ve koruyucu ruhların yeryüzüne geçişini sağladığına (Ergun, 2012: 247), *mutlu* ve *kutlu* ruhların inziva yeri (Roux, 1994: 220) olduğuna dair inanç da belirgindir. Bu inancın yansımaları ise; *Tahir ile Zühre* ve *Kuzı Körpe ile Bayansılı* destanlarında görmek mümkündür. *Tahir ile Zühre* destanında Zühre'nin kabri üstüne ak gül, Tahir'in kabri üstüne ise kırmızı bir gül dikilirken (Ehmetova, 1984: 248); *Kuzı Körpe ile Bayansılı* destanında Kuzı Körpe ile Bayansılı'nun mezarının iki tarafına iki elma ağacı dikilir (Ehmetova, 1984: 150).

Anlatılarda ölüm sonrası uygulamalarla ilgili diğer tespitler ise şu şekildedir: *Kara Kükil* destanında ölen Kara Kükil, çocukları tarafından yıkanır, kefenlenir ve mezarı kazılıp defnedilir (Ehmetova ve Urmançı, 2004: 543). *Kuzı Körpeç ile Bayansılı* destanında ölen sevgililer, kümbet yapıp

⁹ Büz Yiğit'in canının, ayağındaki elmasın alınmasıyla mümkün olması, canın beden dışındaki bir yerde olduğu *dış ruh* kavramıyla ilişkilendirilebilir. Dış ruh kavramı ve Türk halk anlatılarındaki örnekleri için bk. (Duyamaz, 2008; Bekki, 2005; Sever, 2003).

gömülür (Urmançı, 2001: 86). *Üvey Ana ile Genç Delikanlı* masalında kahraman, ölen ihtiyarı kuma gömer (Gatina ve Yarmi, 1978: 170). *Dokuz Tukıldık, Bir Mımıldık* masalında Mımıldık, ölen annesini güzel kokulu sabunla yıkar, kıyafet giydirip takılarla da süsledikten sonra güzel bir yorgana sarar ve arabasının başköşesine koyup götürür (Camalitdin, 1981: 182). *Dürüst Kadın* masalında oğlan, babasının öldüğü gün bir meclis düzenler, ölümünün üçüncü ve yedinci günlerinde de arkasından okutur (Camalitdin, 1981: 115). *Ak Köbök* destanında ise gömüldükten üç gün sonra Ak Köbök çıkar gelir. Bunu duyan Solım ağabeyi, Ak Köbök öldü, çıkıp gelemez diye Ak Köbök'in mezarına gider ve mezara kamçıyla vurur. Bu sırada atıyla mezarına gelen Ak Köbök, "*Şimdi benden sonra ölenler dirilmesin. Şimdi ben ölürüm...*" diyerek mezarına atıyla birlikte girer (Urmançı, 2007a: 300-301). Burada kahramanın mezarına atıyla girip yatmasında Türklerin, ölümle ilgili eski geleneklerinin yansımaları görmek mümkündür. Nitekim Türklerin eskiden ölülerini; atı, savaş silahları, giyecekleri vb. şeylerle birlikte gömdükleri bilinmektedir (Gülensoy, 2015: 183).

Anlatıların, özellikle masalların optimist yapısı gereği, çeşitli şekillerde ölen kahramanların dirilerek başlamış oldukları mücadeleleri başarıyla tamamladıkları sık görülür¹⁰. Anlatılarda dirilme çoğunlukla ağaç, sihirli su ve ilaç yoluyla gerçekleşir. Söz gelimi; *Ak Köbök* destanında ölen Ködön Han, kesilmiş başının ağaca bağlanmasıyla dirilir (Urmançı, 2007a: 298-299). Benzer şekilde dirilmenin görüldüğü *İki Kardeş* masalında da ölen kişi, sihirli ağacın kökünün ağzına konulmasıyla dirilir (Gatina ve Yarmi, 1978: 83). Ateşin *şifa verme, yenileme* (Türkmen, 1999: 175-181) gücünün kullanıldığı *Yestey Mönki* destanında ise kahraman, baldızının Yestey Mönki'nin üç saç telini ateşe atıp, külünü göğe savurmasıyla dirilir (Ehmetova ve Urmançı, 2004: 557). Bunun yanında kahraman, *Altayın Sayın Süme* destanında ilaç ile (Ehmetova ve Urmançı, 2004: 551); *Avcı* masalında kulağından dişler çıkartılarak (Gatina ve Yarmi, 1978: 60); *Üvey Ana ile Genç Delikanlı* masalında dirilik suyu ile (Gatina ve Yarmi, 1978: 173) diriltirken; *Turay Batır* masalında ise Turay Batır'ın annesinin, oğlunun göğsüne üflemesiyle dirilitilir (Gatina ve Yarmi, 1999: 281).

Türk dünyasında *ölüm ve yas* simgesi olarak çoğunlukla *kara* renk kullanıldığı bilinmektedir (Tanyu, 1980: 172; Çoruhlu, 2011: 211). Ancak Kazan-Tatar Türklerinde ölüm ve yas rengi *aktır*: Kefenin rengi olmasının yanında, ölü aşı ak unla yapılır ve mezara ak kayın ağacı dikilir. Yas tutan bir kadına, bir yılın sonunda yasin sonlandığını gösteren ak bir kumaş hediye edilir (Çetin, 2009a: 130-131). Ancak anlatılarda ölüm, çoğunlukla *kara* renk

¹⁰ Özellikle Güney ve Kuzey Sibirya ile Türkistan bölgesi Türk topluluklarının destanlarında görülen *ölüp dirilme* motifi, kahramanların çoğunlukla yakınları ya da rakipleri tarafından gerçekleştirilir. Bu motif ise, Şamanlığa geçiş yollarının başında yer alan *ölüp dirilme ritüelinin*, zamanla işlevinin kaybederek Türk destan ve halk hikâyelerinde *kahramanın yeniden dirilmesine* dönüşmesiyle oluşmuştur (Aça, 2002: 75-85).

ile sembolleşmiştir. Nitekim *Çura Batır Hikâyesinde*, Çura'nın ölümü anlatılırken "*Kazan'ın önu kat kat kara su ile kaplı*" ifadesi kullanılır ve Çura ile atının kara kana boyandığı söylenir (Ehmetova ve Urmançı, 2004: 397). *İki Kardeş* masalında padişahın kızı ölecek diye, kalenin etrafı kara şeylerle çevrilir (Gatina ve Yarmi, 1978: 81). *Çiçek Gömlek* masalında ejderha, padişahın kızını yemeye geleceği için şehre siyah bayrak asılır (Gatina ve Yarmi, 1978: 405). *Üvey Kız* masalında ise kara sandıktan çıkan kara yılan, açgözlü kızın ölümüne sebep olur (Camalitdin, 1994: 152-154).

Geçmişten bu yana Kazan-Tatar Türklerinin ölü gömme âdetleri arasında İslam dininin getirdiği yasaklamaların etkisiyle yüksek sesle ağlama, ağıt yakma gibi uygulamalar hoş görülme de (Urmançı, 2002: 76-77), anlatılarda bazen bunun örneklerine rastlamak mümkündür. Söz gelimi; Büz Yiğit ile Karaçeçsilü'nün ölümüyle sonuçlanan *Büz Yiğit* destanında, Han'ın ağlarken sakin davranmasına rağmen, oğlu ölen hanımın yüzünü parçalayarak, saçını yolarak ağlaması dizilerde şu şekilde geçmektedir: "*Han, yazık, ağlasa da sabretti / Yalnızının öldüğünü anladı / Hanım, oğlu öldüğünü işittikten sonra / Yüzünü parçalayıp, ağlayıp saçını yoldu* (Urmançı, 2001: 165; Urmançı, 2007b: 435). Benzer durum *Tahir ile Zühre* destanında da görülmektedir. Destanda Zöhre'nin, Tahir'i kucaklayarak öldüğünü gören anne ve babası, saçını sakalını yolarak feryat figan ağlar (Urmançı, 2007b: 178-179). Destanın başka bir çeşitlenmesinde, öldürülen Tahir'in her bir parçasının ağaca asılması (Urmançı, 2007b: 201) ise dikkat çeker. Çünkü çok eskiden Türklerin, ölümlerini ağaca asma geleneğinin olduğu bilinmektedir¹¹ (Roux, 2012: 26; İnan, 2013: 180). Ağaç kültürüyle de bağlantılı bu uygulama, bir anlamıyla ölünün yakınlarının ölüden ve ölüme sebep olan kötü ruhlardan kaçması demektir (Sümbüllü, 2004: 70-71). Tahir'in ölümünü sergilemek/sunmak amacıyla her bir parçasının ağaca asılması bu noktada, Türklerdeki eski bir uygulamanın yansıması gibidir¹². Benzer bir durumun görüldüğü *Padişahın Oğlu, Onun Ablası, Kaplan ve Diğerleri* masalında da padişah, ölen oğlanı altın bir sandık içinde elma ağacının tepesine koyar (Urmançı, 2009: 210).

Sonuç

Kazan-Tatar Türklerinin etrafta kendi başına dolaşan ve musallat olan ruhlarla ilgili inanışları, halk anlatılarına yansımıştır. Özellikle ölen kişilerin ruhlarının yaşayanlara zarar verebileceği inancının bir yansıması, Örek (hortlak) ile ilgili efsanelerde karşılık bulmuştur.

¹¹ Ölüyü ağaç üzerine koyma/asma geleneği; Orta Asya'da, Hunların ve Kök Türklerin döneminde Moğollardan Hitay (Kidan)lar, Şeyler ve Türklerden Dubo (=Tuba)lar arasında görülmekteydi. Bu gelenek, Yakutlarda 18. yüzyıla kadar, Kırgızlar da Müslüman olana kadar devam etmiştir (İnan, 2013: 180). Hakaslarda ise 19. yüzyılın başına kadar devam eden bu gelenek, daha çok şaman ve kamlar için yapılmıştır (Yılmaz, 2007: 73).

¹² Eski Türklerde ölümlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Roux, 1994: 199-227; 1999; Tryjarski, 2011; İnan, 1998: 362-387, 497-499; 2013: 176-200; Ögel, 2001: 758-763, 764-771; Görkem, 2001: 35-48; Kalafat, 2010: 359-457; Ersoy, 2002; Kocasavaş, 2002; Karamürsel, 2002; Sümbüllü, 2004; Gülensoy, 2015; Biray, 2015; Bahar, 2015; Gömeç, 2019).

Kazan-Tatar Türklerinin ölüm temelli inanışları ve uygulamaları da destan, efsane ve masal türlerine yansımıştır. Özellikle *Cik Mergen* ve *Çura Batır Hikâyesi* gibi kahramanlık destanları, uzunca bir dönem Rusların her türlü baskısına maruz kalan halkın; mücadeleli ve trajik tarihî süreçlerini yansıtması bakımından dikkate değerdir. Bu durum da, yaratıcısından ve yaratıcının içinde yetiştirdiği toplumdan bağımsız düşünülmemeyecek olan anlatıların, toplum yaşantısını kendine konu edindiğini gösterir. Ancak ölümün yaygın işlendiği anlatılarda, mücadele her zaman dışardaki bir düşmana karşı verilmemiştir. Bu anlamda kahramanın aile fertlerinden; annesi, babası, kardeşi, yengesi de mücadele ettiği düşmanları arasındadır. Bu da, hayatın bir gerçeği olarak girift insan ilişkilerinin anlatılara yansıdığını göstermektedir. Kahramanı ölümle burun buruna getiren nedenlerin başında ise; intikam, tuzak, iktidarı kaybetme korkusu ve kıskançlık gelir. Ancak anlatılarda ölüm; kaçınılmaz bir durum olmaktan çok, önceden sezilebilir ve gelişine karşı tedbir alınabilir bir olaydır. Bu bağlamda kahramana; eşi, annesi, kardeşi gibi bir yakını; atı, köpeği gibi sadık bir hayvanı; Hızır ya da ak saçlı ihtiyar gibi ilahî bir yardımcı; dev, yılan gibi olağanüstü varlıklar yardımcı olur.

Anlatılarda kahraman, ölümle olan sınavını çoğunlukla yeraltı dünyası dünyasında verir. Özellikle masalarda bu dünyaya türlü nedenlerle inen kahramana mücadelelerinde yardımcı; ak yılan, Simurg gibi olağanüstü varlıklar bulunur. Ölümün şansa/kadere bağlı bir olgu olarak anlatıldığı efsanelerde ölüm, cana karşılık can bulma yoluyla önlenir. Çoğunluğu masal örneklerinde rastladığımız cana karşılık olarak verilecek can ise, ejderhanın kendisini yemesinden korkan halkın, ejderhaya birini (en çok da güzel kızları) kurban olarak vermesi şeklinde görülür.

Kazan-Tatar Türklerinde ölüm ve yas rengi, ak olmasına rağmen anlatılarda kara renk ile sembolleştirilmiştir. Halkın ölüm sonrası uygulamaları da büyük oranda anlatılara yansımıştır. Bunlar arasında; ölünün yıkanması, kefenlenmesi, mezara defnedilmesi; aş meclisinin düzenlenmesi; ölünün üçüncü, yedinci, kırkıncı gibi belli günlerde anılması sayılabilir. Bunun yanında birkaç anlatıda; ölünün ardından feryat figan ağlanması, ölünün yorgana sarılması, takılarla süslenmesi, mezara atıyla defnedilmesi, ağaca asılması, ölüye kıyafet giydirilmesi, mezarlara ağaç veya çiçek dikilmesi gibi eski dönem uygulamalara da rastlanmıştır.

Kuzı Kürpeç ile Bayansılı, *Hurluga* ve *Hemra* gibi aşk konulu destanların çoğu kahramanların ölümüyle trajik bir şekilde sonuçlansa da, destan ve masal örneklerinin büyük bir kısmında türlü nedenlerle ölen kahramanlar diriltirmiştir. Annesi gibi bir yakını tarafından ya da su, ağaç, ateş gibi tabiat unsurları aracılığıyla diriltiren kahramanlar, mücadelesini başarıyla tamamlayarak anlatıdaki iyiliği, adaleti ve doğruluğu işaret eden misyonunu da böylece tamamlamıştır.

KAYNAKÇA

- Aça, M. (1999). Kazak ve Kırgız Türklerinde defin sonrası bazı uygulamalar ve aş verme (Aş Toyu). *Millî Folklor*, S. 43, 24-33.
- Aça, M. (2002). Şamanlığa geçişteki ölüp dirilme ritüelinden Türk destanlarındaki ölüp dirilmeye. *Millî Folklor*, S. 54, 75-85.
- Bahar, H. (2015). Avrasya'da ölüm ve Türklerde mezar kültürü. *Aile Yazıları/8*, (Ed. Saim Sakaoğlu-Mehmet Aça-Pervin Ergun), 273-294, Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı.
- Bayazitova, F. S. (1995). *Tatar halkının Beyrem Hem Könküreş yolları (Ruhi Mirasız Hezinesennen)*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Bekki, S. (2005). Türk halk anlatılarında ölüm ruhu motifi. *Millî Folklor*, S. 66, 35-47.
- Biray, N. (2015). Defin sonrası uygulanan gelenekler. *Aile Yazıları/8*, (Ed. Saim Sakaoğlu-Mehmet Aça-Pervin Ergun), 225-268, Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı.
- Boratav, P. N. (1999). *Yüz soruda Türk folkloru*. İstanbul: Gerçek.
- Camalitdin, L. Ş. (1981). *Tatar halkı icatı. Ekiyetler (Öçençé Kitap)*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Camalitdin, L. Ş. (1994). *Tatar halkı ekiyetleré: Tılsımlı ekiyetler*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Çetin, Z. Ç. (2008). Tatar Türklerinde cenaze merasimleri. *Çukurova Üniversitesi SBE Dergisi*, 155-168.
- Çetin, Z. Ç. (2009a). *Tatar Türklerinin gelenekleri ve görenekleri*. Ankara: Karadeniz Dergisi.
- Çetin, Z. Ç. (2009b). Tatar folklor ve halk edebiyatında kayın ağacı. *Turkish Studies*, 4/3, 583-601.
- Çoruhlu, Y. (2011). *Türk mitolojisinin ana hatları*. İstanbul: Kabcacı.
- Duymaz, A. (2008). Türk folklorunda dış ruh tasarımı. *Bilig*, S. 45, 1-22.
- Ehmetova, F. V. (1984). *Tatar halkı icatı - Dastannar*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Ehmetova, F. - Urmançı F. (2004). *Tatar eposı dastannar*. Kazan: Rannur Neşriyatı.
- Ergun, P. (2012). *Türk kültüründe ağaç kültü*. Ankara: AKMB.
- Ersoy, R. (2002). Türklerde ölüm ve ölü ile ilgili rit ve ritüeller". *Millî Folklor*, S. 54, 86-102.
- Gatina, H. - Yarmi H. (1977). *Tatar halkı icatı, ekiyetler (Bérençé Kitap)*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Gatina, H. - Yarmi H. (1978). *Tatar halkı icatı, ekiyetler (İkençé Kitap)*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Gatina, H. - Yarmi H. (1999). *Tatar halkı ekiyetleré*. Kazan: Rannur Neşriyatı.
- Gıylcetitdinov, S. (2000). *Tatar halkı rivayetleré hem léğéndaları*. Kazan: Rannur Kitap Neşriyatı.
- Gıylcetitdinov, S. - Mehmutov H. (2001). *Bolgar, Kazan töşmi téllerden (Rivayetler hem léğéndalar), Éncé çeçtém-éncé cıyam*. Kazan: Megarif Neşriyatı.
- Gıylmanov, G. (1996). *Tatar mifları I, Bérençé Kitap*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Gıylmanov, G. (1999). *Tatar mifları II, İkençé Kitap*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Gömeç, S. Y. (2019). Eski Türk dininin temel özellikleri. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 184-123.
- Görkem, İ. (2001). *Türk edebiyatında ağıtlar -Çukurova ağıtları-*. Ankara: Akçağ.

- Gülensoy, T. (2015). Eski Türklerde ölüm, mezar ve yas geleneği. *Aile Yazıları/8*, (Ed. Saim Sakaoğlu-Mehmet Aça-Pervin Ergun), 183-200, Ankara: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve incelemeler I*. Ankara: TTK Basımevi.
- İnan, A. (2013). *Tarihte ve bugün Şamanizm: Materyaller ve araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kalafat, Y. (2010). *Doğu Anadolu'da eski Türk inançlarının izleri*. Ankara: Berikan.
- Karamürsel, A. (2002). Türklerde mezar geleneği. *Türkler*, C. 3, 122-128.
- Kocasavaş, Y. (2002). Eski Türklerde yas ve ölü gömme adetleri. *Türkler*, C. 3, 107-121.
- Nâsirî, K. (1975). Kazan Tatarlarının tormuşında İslam diné yogıntısınnan tış barlıkka kilgen işanular hem goréf-gadetler. *Saylanma Eserler, İké Tomda, İkénçé Tom*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Ögel, B. (2001). Dünden bugüne *Türk kültürünün gelişme çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Örnek, S. V. (2017). *Anadolu folklorunda ölüm*. Ankara: BigeSu.
- Roux, J. P. (1994). *Türklerin Moğolların eski dini*. (Çev.: Aykut Kazancıgil), İstanbul: İşaret.
- Roux, J. P. (1999). *Altay Türklerinde ölüm*. (Çev.: Aykut Kazancıgil). İstanbul: Kabalıcı.
- Roux, J. P. (2012). *Eski Türk mitolojisi*. (Çev.: Musa Yaşar Sağlam), Ankara: Bilge Su.
- Sever, M. (2003). Masallarda dış can (Canın beden dışında saklanması). *Millî Folklor*, S. 60, 161-164.
- Sümbüllü, Y. Z. (2004). Eski Türklerde defin şekilleri üzerine bir inceleme. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi*, 4 (2), 61-72.
- Tanyu, H. (1980). *İslamlıktan önce Türklerde tek tanrı inancı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Tryjarski, E. (2011). *Türkler ve ölüm*. (Çev.: Hafize Er), İstanbul: Pinhan.
- Urmançı, F. (2001). *Dastannar. éncé çeçtém-éncé cıyam*. Kazan: Megarif Neşriyatı.
- Urmançı, F. (2002). *Tatar halk icatı*. Kazan: Megarif Neşriyatı.
- Urmançı, F. (2007a). *Tatar destanları I*. (Akt.: Vedat Kartalcık, Caner Kerimoğlu), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Urmançı, F. (2007b). *Tatar destanları II*. (Akt.: Vedat Kartalcık, Caner Kerimoğlu), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Urmançı, F. (2008). *Tatar mifologiyesé éntsiklopédik süzlék I*. Kazan: Megarif Neşriyatı.
- Urmançı, F. (2009). *Tatar mifologiyesé éntsiklopédik süzlék II*, Kazan: Megarif Neşriyatı.
- Yılmaz, K. G. (2007). Hakaslarda ölüm ile ilgili gelenekler. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4 (4), 65-87.